

A hegyen túl is hegy van

Az író tulajdonképpen csak alanyt és állítmányt választ: attól lesz író, hogy az emberi élet egy történelmileg meghatározott pillanatában ezt az életet mondatának alanyaivá teszi, és logikailag egymásra levezethetetlen állítmánysorozattal ábrázolja a történelmi és az abszolút, a lehetséges és a megvalósult ellentmondását, vagyis az élet polivalens logikáját. Attól lesz író az író, hogy az egymásnak is ellentmondó alternatívák hálóját kapcsolja az alanyhoz, a kor emberéhez, és az alanyt, a kristályosan áttetszővé, az alternatívákban meghatározottá tett centrumot a maga totális meghatározatlanságában, biológiai sorsparadoxon egyszerre ábrázolja. Az írás — tiltakozás. Tiltakozás az ösparadoxon, a sorsparadoxon és az ellentmondás, az önmagát történelmileg reprodukáló ellentmondás kérelhetetlensége ellen. Az író attól lesz író, hogy alanyt és állítmányt választ, ezek viszonyát írja le, de műve végül is egyetlen nagy mondatá szerveződik, amelyben a paradoxiót a kétségbeesés elutasításával veszi tudomásul, s az így önmagát kristályossá tevő alany választ az alternatívák közül, igent és nemet mond, vagy egész egyszerűen a nem-ben kristályosítja ki önmagát. Az írásnak akkor van értelme, ha a szerkezet, ez az egyetlen, átfogó mondat megvalósítja a nagy nyelvtani abszurdumot, ha az alanyt állítmánnyá, az állítmányt (állítmányokat) pedig az állítmánnyá változtatott alany alanyává teszi. Ha az önmagát állító ember számára a hatékony cselekvés alanyává teszi a világot, sőt önmagát is. Még akkor is, ha a hatékony cselekvés csupán az alany önállítása, s tartalma csupasz tiltakozás az alanyá nem szerveződő állítmányok ellen.

Az ilyen „abszurd“ nyelvtan megteremtése az, ami íróvá teszi az írókat. A többi: nyöszörgés. S annyi nyöszörgést hallottunk már, s a nyöszörgés annyira elnyomta a hangot, és annyiszor mondtuk már hangnak a nyöszörgést, hogy szinte már nem is hallunk. A szerkezetet hallani kell; a mondatok olvashatók. Tudták már a pythagoreusok is: az egészt nem lehet látni; az egész a szférák zenéje. Az írást olvasni tudjuk, de halljuk-e a szférák zenéjét? Az egész nem mászik és nem áll, nem repül és nem ragaszkodik. Az egész a részek szerveződése: csak éppen nincs szervező elv: a részek azzal válnak az egész kifejezőjévé, hogy minden lehetőségüket megvalósítják. De lehetőségeik szerinti mozgásukban a részek egymástól függenek: úgy kell megvalósítaniuk lehetőségeiket, hogy átmennek egymásba, s minden rész mint a másik rész lényege önmagát látja mint korlátozottat s mégis végtelent.

Ezt a realizmust képviseli irodalmunkban Sütő András. Ez az ember, miután kivégezte a lírát, vagyis kivonult munkáiból, tehát feladta azt a bájos szerepet, amit önkéntes rendezőelvként saját munkáiban játszott, hirtelen „megtanult“ írni. Persze írni azelőtt is tudott: magáról, pózairól, s közben hitte, hogy az irodalom: cikk, dalban elbeszélve. Sütő — irodalmunk egyik nagy csodája. A továbbiakban egyetlen feladatunk az, hogy megértsük: miért válhatott csodává.

1. Birizgéljük a léte; birizgélgetjük. Vagyis visszafelé okosak vagyunk. Persze ez sem felesleges. A múlt meghatározza a jelen formáit, mint ahogy a jelen meghatározza a múlt-szemléletünk tartalmát. Az *Anyám könnyű álmat ígér* óriási sikerét az biztosította, hogy viszonylag olcsó búcsút ígért a bűnbánóknak: Sütő azért lett majdnem szent, mert mindenkit feloldozott, aki csak hajlandó volt néhány ördögöt elmarasztalni. Sütő, míg kiosztotta bűnbánó céduláit, a nyelvi szépségekben fogant bűnbánat alá monokritikus talajt varázsolt. Azt az illúziót sugallta, hogy a bűnbánatra azért van szükség, mert megérkeztünk a mennyek országába. Bűneink így inkább ifjonti botlásokra emlékeztettek, mintsem jóvátehetetlen cselekedetekre. Nostalgia szűrődött be erkölcsi világunkba: a botlások utáni vágy néha már feledtette velünk, hogy bűnbánóknak kell lennünk.

Sütő monolitikussá tett valamit, erről a talajról bírált, az aktuális létet teljességnek mutatta be, hogy megalapozott átkokat szórhasson a múltra. Monolitikusnak mutatott be valamit, ami tényleg az; de ami azzal lett monolitikus, hogy megszüntette az alternatívák sokféleségét. Vagyis tartalmazta azt, ami nem való-

sult meg; s lényege éppen a megvalósulatlanság volt. Sütő egyoldalúsága az, hogy elfedte a megvalósulatlanságot, mondatainak szépségével megölte a hiányt. Sütő nem nevezte meg tárgyát, és csodálatos jelzők tömegével metaforává oldotta a világot. A közvetlenség hiányát álközvetlenséggel: az író jelenlétével pótolta. A valóságos rémek éji árnyakként oszoltak szét, a valóságos hiány mindent átkaroló körvonal nélküli kocsonyás rettenete és a megvalósult önmagát ünneplő farsangja eltűnt: a szavak harmóniája mindent feloldott.

És mégis, ez a harmónia úgy ütközött az empiriába, hogy az áthatolhatatlan tények visszaverték és a jövőbe szórták a hangokat: a metaforákból egy harmónikus jövőkép alakult ki, a mondatok utópiává állnak össze. A kellés, a vágy, az „azt szeretném, ha így volna“ felülkerekedik a csendesen pihegő keblekben, s ha a változtatás vágyait csökkenti is a mindennapi életből szerzett tapasztalat, mégis ébred az ébredés a túrheteritlenesség érzése. Ez már kiút: a túrheteritlenről beszélni avagy elégiát írni — ez az író alternatívája. Sütő a túrheteritlenről beszél ezután, s talán így kezdődik a csoda.

2. Miért nem elégia? Lépések a szimbólumok felé. Sütő nem akármilyen író, s gondolkodónak sem akármilyen. A túrheteritlent érzékelve nyilván megkérdezte a világot: szükségszerű a túrheteritlen? A kérdés — ürbe kiáltott sóhaj maradt: túrheteritlen mindenütt van, s nincs manapság egyetlen annyira bátor utópista sem, aki a jövő társadalmából ki merné végleg irtani a túrheteritlent, vagyis azokat a dolgokat, amelyeket az emberek elviselhetetlennek éreznek. Az emberek szubjektíven veszik tudomásul a világot, ám az író szubjektivitása már forma. De a forma csak kifejezés arra, amit másképp a totalizálás módjának nevezhetünk, annak, ahogyan az író a szavakból megcsinálja a létező és a nemlétező dolgok ekvivalenciáját. Ebben az ekvivalenciában nincs megfelelés vagy meg-nem-felelés: ez más. Lehet a létezőre, lehet a nemlétezőre vonatkozó, de mindenképpen önálló, az emberi létbe beépülő ekvivalencia ez. Vagyis ekvivalens az élő dolgokkal, mellettünk él, mint a kaktusz, a szikla, avagy a szomszéd kisgyerek.

Túrheteritlennek érezni valamit, majd leírni ezt az érzést — ebből még nem lesz irodalom. De ha az író létszimbólumként tudja értelmezni és ebből a valóságra vonatkozó és a dolgokkal ekvivalens létezésű szerkezetet teremt, akkor igen. Sütő esszéi a túrheteritlenségből teremtenek létszimbólumot. Történelmi anyagból, máskor a „más“ érzéki látványából indul ki, de az esszéik mégsem allegóriák. Itt valami megfoghatatlan történik: normális körülmények között az allegória silány anyagából képtelenség szimbólumot előállítani. Sütőnek mégis sikerül. Az allegóriát ugyanis mindig egy gondolat irányába fordítja, és sohasem használja az empiria jelképeként: természetes funkciója helyett az allegóriát arra kényszeríti, hogy a ki-nem-mondott gondolatot szolgálja, és szimbólummá szerveződve maga mondja azt ki. Csakhogy ez már nem az absztrakt gondolat, hanem az allegória révén konkrétá vált totalitás, szimbólum, amely valamiképp a valóságra vonatkozik, de maga is része a realitás kérékelhetetlenül objektív konkrétságának.

Amikor magát az irodalmi elemzést használja nyersanyagként, akkor sem történik másképp: Sütő nem az empiriából indul ki, hanem visszaérkezik az empiriához, pontosabban empiriát, a valósággal egyenértékű empiriát teremt. Ennek az empiriának jelentése van, ebben különbözik az érzéki tényektől, amelyeket értelmezni kell. Az érzéki tényt megérteni annyi, mint megvizsgálni a valóság rendszerében betöltött helyét, és ez funkciójának feltárásával azonos. A struktúrát mint egészt kell tehát figyelembe venni, hiszen másképp nincs esély arra, hogy a tényt mint funkciót betöltő entitást kezeljük. Ám az egészt csak részeinek ismeretében érthetjük meg. Kíméletlen paradoxon ez. Kénytelenek vagyunk hipotetikus funkciójelentést tulajdonítani a dolgoknak, anélkül, hogy biztosak lehetnénk dolgunkban; kénytelenek vagyunk hipotetikus kialakított struktúrákkal bánni, hogy a dolgok között tájékozódni tudjunk. E kettősség feloldása Sütőnél egyetlen gesztusban történik: jelentéssel rendelkező szimbólumokat állít elő, azzal a természetes mozdulattal, ahogy az esztergályos a gépbe fogja munkadarabját. A dolgoknak nem tulajdonít jelentést — az általa termelt empiria maga a jelentés.

E megfoghatatlan szubsztancia előállításának eszköze az allegória: avitt eszköz, s nem kevésbé unalmas is. Ha Sütő mégis képes esszéiben izgalmas jelentést, számunkra értékes jelentést gyártani vele, akkor ezt csak egy homályos kifejezés segítségével magyarázhatjuk: a lényeges jelentés kiválasztásával a lehetséges jelentések közül. Már maga ez is irodalmi csoda: létezik egy marosvásárhelyi lényeglátó. És ezen túl már csak a tehetség van, és az az út, amit a tehetség önmaga számára műveivel létrehoz, majd felkéri az emberiséget, hogy nyugodtan közlekedjék rajta, hiszen korszerű, tehát megfelel a technikai előírásoknak.

De az emberek furcsa módon mindig az út szélét nézik, s ahol megpillantják a rájuk kacsintó kis allegóriát, mindjárt megállnak, s az allegória kétértelmű-

ségén töprengve már lelépnek az írói szándék által kijelölt útról, s a maguk kis mellékösvényein járva szép lassan nem látnak már egyebet, mint saját lábukat, amely útnak tűnhet egyesek számára, de mások tudják, hogy csak a saját lábukról van szó. Sütő is látta a saját lábát, és éppen azért, mert dühös lett, nem tévesztette össze az úttal: szépen kihajigálta a kacér allegóriákat, és felkészült az újabb nagy írói csatára: megvívni a tiszta jelentés várát.

3. *Egyre távolabb a kompromisszumoktól.* A tiszta jelentéshez vezető úton Sütő előbb a dialógussal találkozott. Drámáiban a dialógus résztvevői egyetlen dologról beszélnek, kétféleképpen. A dialógus eredménye az, hogy csak együtt van igazuk, külön-külön értelmetlenek. Sütő ezzel a létbe foglalta az alternatívát, s a monolitikus valóság mellé ültette az alternatívikust. Nagy árat kellett ezért fizetnie: a paradoxont ő hozta létre, tehát vállalnia kellett a paradoxont. A szubsztanciájában nemlétezőt lényegesnek minősíteni felelősségteli dolog: bizonyítania kell most már igazát, védelmeznie a dialógust, ezt a teremtető erőt, vagyis az evidencia világából kilépve vállalnia kell a konstrukció logikailag (a műalkotás logikájáról van szó) igazolható, azonban sohasem evidens világát.

A szimbólumról is le kell most mondania, vagyis fel kell áldoznia minden eddigi eszközt, és a bevált eszközök helyett olyasmit használni, amit ifjonti merészségében, annak idején, nagyon régen már egészen más dolgokra használt. A drámai dialógust Sütő valamikor az empiria hivatalos jelentésének felmondására használta, s amikor az *Anyám* oltárán feláldozta, akkor úgy tűnt, nincs mit többé kezdeni vele. Most mégis elő kell vennie a dialógust.

A dialógus most lesz nála valóban azonos dolog két jelentésének hordozójává, a harmadik pedig, az, ami egyesíti ezt a kettőséget, a megvalósult, a reális, amit az író legfeljebb elkönyvel, mert tudja, hogy nem változtathat rajta, sőt azt is tudja, hogy mondanivalója kulisszájaként felhasználhatja ugyan, allegóriát csinálhat belőle, de akkor a valóság elveszti azt, ami a legérdekesebb belőle az író számára: azt ugyanis, hogy a valóságnak önmagában nincs jelentése, csak a lehetőségeknek van jelentése, ezért a valóság csak mint a lehetőségek megvalósultsága hordoz jelentést. Csak a dialógus képes az emberi lehetőségek, illetve a társadalmi alternatívák rekonstruálására: a dialógus az írói archeológia eszköze.

A dialógus tartalom is: az író archeológusi munkát végez, de csak arról beszélhet, amit megtalált, a soha-sem-voltról ő sem tud semmit. A történelmet hiába kérdezi, a történelem csak azt mondhatja neki is, amit másnak: ilyen vagyok, mert ilyené lettem. A talált tárgyak osztályán csak egyetlen jelentéssel rendelkező dolgok sorakoznak: a kőbalták — kőbalták, az adománylevelek — adománylevelek, a forradalmak — forradalmak, erről nem lehet vitatkozni. Hogy miért éppen ilyen a formájuk? Mert okaik vannak; tárd fel az okot, megismered a jelenéget. Írónk viszont nem történész, írónk mást akar: dialógust, amely a történelmi alternatívákat hordozza, dialógust, amelyben a kész eredmény még nem szükség-szerűség, csak a dialógus eredményeképpen készül el úgy, ahogy a történelemben adva van. A dialógusban megszűnik a történelmet tudók állandó kényszerképzete, az a bizonyos „mi lett volna, ha...“; a dialógus egy állapotból indul ki, és abban úgy keresi a különböző jelentéseket, hogy a partnerek mondatait egymást kiegészítő, egymást kölcsönösen értelmező sorozattá konstruálja, amelyben csak azért van jelentés, mert legalább két dolgot mondanak el azonos tárgyról.

Ez a tiszta jelentés titka: a nagy archeológus nem tárgyakat talál, hanem viszonyokat: az élők közötti kapcsolatok égi hasonmását, a meg-nem-valósultság életét, amely benne van azután abban, ami létrejött. A dialógus tehát tartalom, Sütő dialógusait sem külső eszközök már, hanem saját archeológusi életének kifejeződéseként önálló történelmi életet élő meg-nem-valósultságok, az alternatívák a legyilkoló reális történelem „égi képmása“, amiből, ha jól figyel, a történelem megtudhatja, hogy miért olyan a pokol, amilyen. A dialógus-tartalom a megvalósulttal szemben a meg-nem-valósult tiszta jelentését hordozza, és a pusztulás fájdalmát, a dialógusokban kiáltozó szenvedést, a történelmen kívülrekesztett lehetőség nyomorúságát: emberekét, akik küzdöttek, feláldozták magukat, de csak formát adtak annak, ami megvalósult. A szubsztancianélküliség jajszava a dialógus, elhaló hang, amely véget ér a játékkal. Amikor véget ér a játék, az emberek a ruhatárba özönlnek, és belesohannak adottságaikba.

Mikor ismét előszedte a dialógust, Sütő az *Anyám* és az esszék vívmányait tette kockára; szerencsénkre vállalta ezt a kockázatot. Eszközből tartalomná tudta tenni, amikor lemondott arról, hogy a történelmi tények igazolására használja fel: igaza volt hát, és győzött. Persze vannak még sallangok, feltalálhatók még dialógusaiban az üres feleselések, a szembenállás igen—nem-re korlátozott értelmetlenségei, még nem mindenütt tartalom a dialógus, de döntő módon már azzá vált. Már emberek mozognak, törekszenek, kínlódnak Sütő színpadán: élöbben, mint az igaziak,

mert konkrétságukat nem mindennapi életükben, hanem létük értelmében fedezik fel, abban az értelemben, amit ők maguk küszködnek ki magukból, s ami nem csupán a történelem visszénye sápadt arcukon.

Ezért lépünk mi is be ezekbe a dialógusokba: lényegünket keressük, s szubsztanciánkat pontosan a dialógusokban fedezzük fel. Mikor már belül vagyunk, akkor beszélni kezdünk, akkor már el tudjuk mondani vallomásunkat életünkről, arról, amit tenni tudnánk, s arról is, amit teszünk, amit azért teszünk éppen így, mert a történelemben létrejött realitásokban éppen azt tesszük, amit tennünk adta. Belépünk a dialógusba, s ez tesz képessé bennünket a monológra: mondjuk a magunkét, mint Sütő, aki az *Igaz Szóban* közölt írásában saját dialógusainak egyik részvevőjeként olyan monológust mond a nyelvről, amit sohasem mondott még senki, s értékben hasonlatosan is csak az, aki saját dialógusában megtalálta önnön szubsztanciáját.

4. *Mindenütt van téma, az utcán is témák hevernek: vedd hát fel.* Sütő dialógusainak persze témája is van, a témát pedig mindenki tudomásul veheti, ha a színházban megnézi drámáit, avagy ha könyvből olvassa el azokat. Témái történelmi, érdekesek, mert társadalmi követeléseket visz színpadra. De itt is többről van szó: Sütő az alternatívák dialógusba oldására olyan témát keresett, amely egy történelmi dilemma megoldásának a történelmi folyamatban szakadatlanul jelen lévő módját az alternatívák sorsának szimbólumává növelhette. Miképp lesz a mozgalomból intézmény, és az intézményből hatalmi eszköz: ez a probléma határozta meg témaválasztását, ez döntötte el, hogy az utcán heverő témákban kajtatva keresett valamit, s nem guberált, hanem archeológusként választotta ki azt a helyet, ahol a legvalószínűbb volt, hogy éppen azt találja meg, amire szüksége volt.

Tudatosságának bizonyítéka ez. Sütő ma ama írónk közé tartozik, akik tudják, hogy mit akarnak. A véletlenek, az ötletek Sütőben szép csendesen kimúltak, s maradt a logika, a tiszta szándék és nyilegyenes út a megvalósítás felé. Ez már nem az alvajarás biztonsága, hanem maga a szakadatlan ébrenlét; gyakran fárasztó készenléti állapot, a vesszők és pontok szükségszerűségének felismerésére kényszerítő tudatosság. Sütő is a provinciából jött elő, de amikor az ötleten túl megtalálta a logikát, akkor már felegyenesedve mehet arra, amerre akar, és addig, amíg tehetsége engedi; tehetsége, amely nem tudni még, meddig engedi, de hát máris messze vitte. Látjuk-e őt még ebből a távolságból? Ha él olvasóiban, ha nem vesztítettük el azt a látványt, amit ő teremtett meg számunkra, akkor ezt nyelvének köszönhetjük.

Bűbáj, varázslat, s mi minden még: Sütő nyelvi szempontból teremt újjá bennünket: senkinek sincs nálunk olyan öntörvényű nyelve, mint neki. Amikor valamit pontosan mondunk, amikor rámutatunk a konkrét dolgokra, s ezek a szóban élve asszociálni kezdik mindazt, ami körülvesz bennünket, akkor némiképp megvalósítjuk magunkat: a részletek, a részletesség helyett az egészet látjuk már, s ez óriási fölény a pusztá adottságokkal szemben. Sütőben nyelvi lehetőségeink egyik megvalósítóját látjuk, s mert úgy tűnik, hogy az embereknek szilárd értékekre is szükségük van, hát nyugodtan mutassunk rá munkáira: értékek ezek, s mert részei vagyunk, magunk is értékesek vagyunk.

Bretter György

Örömteremtő dramaturgia

Romániai magyar szellemi életünkben az egyik legeredményesebb kísérletet a gondolati tartalom és a színszerűség harmóniájának megteremtésére Kocsis István végzi el. Jelentkezését a dráma-irodalomban a kritika így üdvözölte: „Magateremtette színpad... Kocsis István rendkívül hatásos színpadi víziója

sokat ígérő lépés az eszmegazdag modern drámairodalom felé a romániai magyar írásművészetben“ (Marosi Péter, 1967). Határozott életfilozófiája — amely nem műveltségi élmények és filozófiai tételek adaptációja a valóságra, hanem az emberi lét általánosított következtetései — alkotásait a kor összeütközéseinek csomópontjaivá teszi. „A gondolatosság erkölcsi magatartása éppen az értelmetlenségekkel és embertelenségekkel szemben“ érvényesül (Balogh Edgár, 1968).

Részlet a szerzőnek a Dacia Könyvkiadó Kismonográfia-sorozatában megjelenő könyvéből.